

⁸ Отрощенко В. В. Исследования в Каменко-Днепровском районе Запорожской области // АО 1979 г. — М., 1980. — С. 318.

⁹ Шульц П. Н. Скифские изваяния Причерноморья // Античное общество. — М., 1967. — С. 227—231; Alexandrescu A. D. Douăstatui tracoscitice din Dobrogea // SCIV. — 1958. — 9, N 2. — p. 291—302, fig. 1—4.

¹⁰ T. Passek et Latynine Sur la question de Kamennye baby // ESA. — 1929. — 4. — Fig. 42—6.

¹¹ Шульц П. Н. Указ. соч. — С. 228; Ястребов В. Н. Указ. соч. — С. 87; Формозов А. А. Указ. соч. — С. 7.

¹² Евдокимов Г. Л. Указ. соч. — С. 20—21.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Тереножкин А. И., Ильинская В. А., Мозолевский Б. Н., Черненко Е. В. Скифские курганы Никопольщины // Скифские древности. — Киев, 1973. — С. 180—181.

¹⁶ Ляшко С. Н. Скифское изваяние из района Днепропетровского Надпорожья // СА. — 1983. — № 2. — С. 224—228.

¹⁷ Яценко И. В. О двух жертвенниках-эсарах в курганах побережья Днепровско-Бугского лимана // Тр. ГИМ. — 1960. — Вып. 37. — С. 99—105.

¹⁸ Там же. — С. 100.

¹⁹ Там же. — С. 105.

Н. М. КУЗЬМИНОВА
С. Б. ОХОТНИКОВ

Культурні рослини Нижнього Подністрів'я у VI—V ст. до н. е. (за даними палеоботанічного аналізу)

Землеробство було найважливішою галуззю економіки всіх античних колоній північного узбережжя Чорного моря. Чимало питань, пов'язаних з виробництвом сільськогосподарської продукції у різних культурно-історичних областях, вивчені неоднаково. На Боспорі та Херсонесі встановлено видовий склад вирощуваних рослин¹, а у Північно-Західному Причорномор'ї такі дослідження не проводилися. Вчені обмежувалися посиланнями на відомості Геродота (IV, 17) чи опиралися на свідчення археологів, не залучаючи даних палеоботанічного аналізу.

Нові матеріали, отримані при розкопках поселень VI—V ст. до н. е. у Нижньому Подністрів'ї, дають можливість заповнити цю прогалину і розширити наші уявлення про розвиток землеробства у пониззі Тіраса в епоху грецької колонізації².

Про видовий склад сільськогосподарських культур, які вирощували на узбережжі Дністра, свідчать переважно відбитки насіння, стебел, колоскових лусок на уламках глиняної обмазки, кераміки, а також знахідка обвуглених зерен*. Найбільше відбитків трапилося на фрагментах глиняної споруди із ями 56 з поселення Надлиманське 3, що за аналогіями визначається як частина верхньої плити печі³. За найбільш чіткими відбитками вдалося встановити видовий склад злаків, що вирощували на поселенні (таблиця).

Просо за числом відбитків займає перше місце. Зернівки мають овальну форму, середня довжина їх від 2,15 до 2,3 мм, а ширина від 2 до 2,15 мм, індекс (відношення довжини до ширини) — 1,07. За цими даними згадані відбитки можна віднести до виду звичайного проса — *Panicum miliaceum* L. (рис. 1, 1). На поселенні Надлиманське 3 у ями 21 виявлено залишки проса, що являли собою обвуглені, спечені грудки італійського проса, або чумизи — *Panicum italicum* L. Цей вид відрізняється більш дрібними зернівками порівняно зі звичайними. Розміри обвуглених зернівок: довжина 1,35 (1,2—1,5 мм), ширина 1,1 (1,0—1,2 мм), індекс — 1,13.

Ячмінь Більшість відбитків має характерні ознаки ячменю північного — *Hordeum vulgare* L. Зернівки, відбиті черевним боком, за-

* Палеоботанічний аналіз проводився у Ботанічному саду АН Молдавської ССР. Автори вдячні З. В. Янушевич за консультацію.

Видовий склад рослин з поселень VI—V ст. до н. е. Нижнього Подністров'я

Вид	Кількість відбитків рослин на окремих поселеннях		
	Надлиманське III	Надлиманське VI	Білявка I
Просо — <i>Panicum triviale</i> L.	35	9	17
Ячмінь — <i>Hordeum vulgare</i> L.	36	2	1
Пшениця-двозернянка — <i>Triticum dicossium</i> L.	6	—	—
Пшениця м'яка — <i>Triticum aestivo-compactum</i> L.	3	—	—
Овес — <i>Avena</i> sp.	1	2	1
Яблуна — <i>Malus</i> sp.	1	—	—
Кизил — <i>Cornus mas</i> L.	1	—	—
Щавель — <i>Rumex</i> sp.	3	—	—
Щетинник — <i>Setaria</i> sp.	2	—	1
Просо італійське — <i>Panicum italicum</i> L.	Обвуглена маса		

лишили слід, який розширювався до вершини черевного ривчака, властивого цьому виду (рис. 1, 2). Устрій зернівок симетричний, довжина коливається від 6,15 до 6,42 мм, ширина в межах 2,7—2,95 мм.

Пшениця представлена трьома видами. Зернівки плівчастої пшениці полби-двозернянки — *Triticum dicossium* Schrank, мають характерну асиметричну форму, подовжені, помітно звужені до верху та основи, злегка горбкуваті (рис. 1, 3). Довжина зернівок 6,15—6,42 мм, ширина 2,7—2,95 мм. Наявність на поселеннях двозернянки підтверджується відбитками на кількох фрагментах обмазки слідів колоскових лусок цього виду пшениці (рис. 1, 4). Трапилися і відбитки зернівок м'якої (рис. 1, 5б) та карликової пшениці (рис. 1, 5а). Останні слід віднести до виду *Triticum aestivo-compactum*, тобто до окремої популяції голозерної пшениці, що складається з двох видів: м'якої — *Triticum aestivum*, карликової — *Triticum compactum* та проміжних форм.

Плодові рослини. На обмазці з поселення Надлиманське 3 виявлено по відбитку насінини яблука *Malus* sp. та кісточку кизилу — *Cornus mas* L.

Засмічуючі рослини. Слід відзначити, що сліди таких рослин не завжди вдається виявити через невеликі розміри їх насіння, що не залишають чітких відбитків на глині, особливо крихкій або з грубими домішками. Однак вдалося ідентифікувати три види: щавель — *Rumex* sp., щетинник — *Setaria* sp. та вівсюг — *Avena* sp. Останні відбитки, очевидно, належали звичайному вівсу. У цьому випадку встановити видову належність важко, через те що зернівки не мають квіткових та колоскових лусок (рис. 1, 6). Звичайний овес був частим супутником-засмічувачем посівів полби-двозернянки.

Таким чином, судячи за численністю відбитків на обмазці та кераміці, основними рослинами, які вирощували на поселеннях, були просо, плівчастий ячмінь, плівчата пшениця полба-двозернянка* (див. таблицю).

Наявність на поселенні Надлиманське 3 двох видів проса — звичайного та італійського — вказує, очевидно, і на його значну роль у сільському господарстві місцевого населення, близького, можливо, елітно-скіфам Геродота⁴, для яких ця культура була однією з основних. З *Panicum italicum* готували каші, слабкі алкогольні напої, використовували для корму тварин, особливо птицям. Однак незважаю-

* У цьому випадку не можна виключити у силу суто археологічних причин випадковість вибірки і через те процентне співвідношення цих зернових культур могло бути іншим.

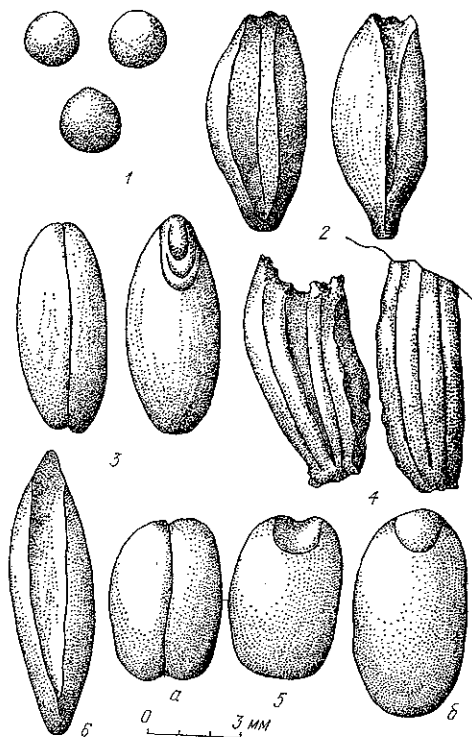

Рис. 1. Відбитки злаків:

1 — звичайного проса; 2 — зернівок плівчастого ячменю; 3 — зернівки пшениці-двозернянки; 4 — лусок пшениці-двозернянки; 5 — зернівок голозерної пшениці: а) карликова; б) м'яка; 6 — зернівок вівса.

Нижнього Подністров'я не використовувало цих властивостей пшениці, тим більше що й інші види вирощуваних тут зернових мають ті самі якості. Вони добре визрівають в умовах степового клімату. Просо відноситься до засухоустійких культур, особливо чумиза. Невибагливістю до ґрунтів, стійкістю до засухи, полягання, хвороб та винищення врожаю птахами володіє полба. У зоні величезних південних степів, коли посівні площі були відносно незначні, ці властивості могли відігравати дуже значну роль.

Відсутність насіння рослин-засмічувачів у зерні чумиза та незначна кількість їх відбитків на обмязці дають можливість припустити, що сіяли лише по виораній цілинній ділянці, тобто по пласту. За цих умов засмічувана рослинність відсутня. Просо ж дуже чутливе до засмічення, переважно на ранніх фазах розвитку, після появи сходів. Сходи його важко відрізнити від сходів засмічувачів, таких, як щетинник та куряче просо — *Panicum crus Galli*. Тому воно й носить назву «пластової культури», тобто такої, яка висівається там, де немає засмічувачів.

Знахідка відбитків яблунового насіння та кісточки кизилу може свідчити про їх вирощування поблизу жител¹⁰, але, напевно, вони відбивають збирання дикорослих плодів на околицях поселень.

чи на припущення про поширення культивування у античну добу саме чумизи, а не звичайного проса⁵, її знахідки рідкі. Зокрема, у Наддиманському 3 знахідки зерен італійського проса відомі лише на поселенні IV—III ст. до н. е. Маслини у Криму⁶. У лісостеповій зоні воно виявлено на пам'ятці поблизу с. Горошева Тернопільської обл. та Трахтемирівському городищі⁷.

Важливу роль відіграла плівчата пшениця полба-двозернянка *Triticum dicoccum* Schrank, яка вирощувалась безпосередньо на місці*. Підтвердженням цього є наявність на обмязці її колоскових решток — відходів від обмолоту зерна.

Інші види пшениці — *Triticum aestivo-compactum*, судячи за відбитками, не були так поширені у Нижньому Подністров'ї, хоча у Криму вони представлені у значній кількості⁸. Але робити з цього далекосяжні висновки було б передчасно**. *Triticum aestivo-compactum*, як відомо, відрізняється швидкостиглістю, невибагливістю, стійкістю до полягання⁹. Навряд щоб населення

* На городищі Роксолани (Ніконій) також знайдена полба-двозернянка. (Розкопки А. Г. Загинайло. Визначення зерен З. В. Янушевич).

** Можливо, що тут зіграв роль хронологічний фактор. У більш ранніх поселеннях ці види пшениці ще мало розповсюджені, у еллістичний час з освоєнням широким посівних площ стають основними зерновими культурами.

Таким чином, видовий склад культурних рослин з Нижнього Подністров'я практично нічим не відрізняється від інших областей античного світу Північного Причорномор'я. Різняться лише кількісним співвідношенням. Чи є воно результатом загальних закономірностей природно-економічних особливостей регіону, чи наслідком випадковості у вибірці археологічного матеріалу, покажуть лише дальші дослідження.

Н. Н. КУЗЬМИНОВА
С. Б. ОХОТНИКОВ

**Культурные растения Нижнего Поднестровья
в VI—V вв. до н. э.
(по данным палеоботанического анализа)**

Резюме

В статье на основе изучения зерен на обломках обмазки и керамики дается палеоботаническое описание растений, возделываемых населением Нижнего Поднестровья в VI—V вв. н. э. Здесь культивировались просо, ячмень, несколько видов пшеницы, возможно, плодовые растения — яблони и кизил. Изучение непосредственных остатков зерен привело к мысли, что злаки высевались по пласту, т. е. на целинных землях. В целом видовой состав культурных растений аналогичен другим областям Северного Причерноморья античного времени.

¹ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора. — М., 1975. — С. 180—197; Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху. — Л., 1978. — С. 103—113; Николаенко Г. М., Янушевич З. В. Культурные растения из раскопок сельской округи Херсонеса // КСИА АН СССР. — 1981. — № 168. — С. 26—34.

² Охотников С. Б. О земледелии архаических поселений Нижнего Поднестровья // Памятники культур Северного Причерноморья. — Киев, 1979. — С. 39.

³ Кругликова И. Т. Отчет о работах Восточно-Крымского отряда Причерноморской экспедиции ИИМК АН СССР // Арх. ИА АН СССР. — Р-1. — № 14881. — Рис. 18.

⁴ Охотников С. Б. О характере греко-варварских взаимоотношений в Нижнем Поднестровье в VI—V вв. до н. э. // Ранний железный век в Северо-Западном Причерноморье. — Киев, 1984. — С. 49—62.

⁵ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота. — М., 1982. — С. 228, коммент. 205.

⁶ Латышева В. А. Раскопки античного поселения Маслины в Северо-Западном Крыму // КСИА АН СССР. — 1978. — № 156. — С. 60.

⁷ Янушевич З. В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. — Кишинев, 1976. — С. 160—161.

⁸ Щеглов А. Н. Указ. соч. — С. 104—105; Николаенко Г. М., Янушевич З. В. Указ. соч. — С. 30—31.

⁹ Николаенко Г. М., Янушевич З. В. Указ. соч. — С. 32.

¹⁰ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора. — С. 196.

Є. В. ЯКОВЕНКО

**«Лавка ювеліра»
на Єлизаветівському городищі**

Єлизаветівське городище на Дону у V—III ст. до н. е. було найбільшим «варварським» торгово-ремісничим центром Північного Причорномор'я. Ряд факторів: чимала територія (близько 52 га), міцна система оборонних споруд, численні рештки ремісничого виробництва і торговельної діяльності — дали можливість авторам розкопок Й. Б. Брашинському та Қ. Қ. Марченку висунути і обґрунтувати гіпотезу щодо приналежності цієї пам'ятки до поселень міського типу¹. Серед базових економічних функцій Єлизаветівського поселення найяскравіше відбилася в археологічному матеріалі торговельна.

Ця сторона життєдіяльності городища ілюструється насамперед величезною кількістю амфорного матеріалу (13—14 тис. посудин на 1 га в межах «акрополя» та 2 тис. на периферійній частині городища),